

УДК 332.2.021
ББК 65.32
Н 34

*Друкується за рішенням вченої ради
Уманського національного університету садівництва
(протокол №2 від 26 листопада 2015 року)*

Рецензенти:

доктор економічних наук, професор Коденська М. Ю.;
доктор економічних наук, професор Малік М. Й.;
доктор економічних наук, професор Неплюченко О. О.

Науково-методологічні засади соціально-економічного розвитку аграрної сфери економіки України в умовах євроінтеграційних процесів : кол. моногр. / під ред. д.е.н., професора Ю. О. Нестерчук. – Умань : Видавець «Сочинський М. М.», 2016. – 292 с.

ISBN 978-966-304-136-0

У монографії викладені результати дослідження проблем розвитку аграрної сфери економіки України в умовах євроінтеграційних процесів. Значну увагу приділено організаційно-економічним та фінансовим проблемам діяльності сільськогосподарських товаровиробників. В монографії висвітлено питання інноваційної та технологічної політики забезпечення поступального розвитку АПК України. Зосереджено увагу на основних напрямках розвитку харчової промисловості у контексті євроінтеграції України. Розроблено пропозиції щодо організації сільського малого підприємництва. Враховано вплив соціально-економічних чинників на подальше функціонування аграрної сфери.

Розраховано на студентів, аспірантів, викладачів, наукових співробітників та фахівців, які займаються питаннями розвитку аграрної економіки.

УДК 332.2.021
ББК 65.32

ISBN 978-966-304-136-0

Уманський національний
університет садівництва, 2016

2.2. Стан і проблеми нормативно-правового регулювання конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств - виробників зернових культур (Юрченко А.Д., здобувач наукового ступеню, Харківський національний аграрний університет ім. В.В. Докучаєва).....	81
2.3. Економічна сутність поняття організації виробництва в сільському господарстві (Пархоменко Л. А., к.е.н., доцент, Уманський національний університет садівництва).....	87
2.4. Ефективність використання земельних ресурсів України (Пенькова О.Г., д.е.н., доцент, Уманський національний університет садівництва).....	94
2.5. Лізинг як альтернативне джерело фінансового забезпечення сільськогосподарських підприємств в умовах євроінтеграційних процесів (Власюк С.А., к.е.н., доцент, Уманський національний університет садівництва).....	99
2.6. Проблеми виробництва та реалізації овочової продукції (Материнська О.А., к.е.н., ст. викладач; Завацька О.О., Вінницький національний аграрний університет).....	104
2.7. Соціально-економічні аспекти розвитку яєчного птахівництва в Херсонській області (Аверчева Н.О., к.е.н., доцент, ДВНЗ «Херсонський державний аграрний університет»).....	109
2.8. Тенденції розвитку ринку меду в Україні (Шереметинська О.В., к.е.н.; Самчук Г.П., Національний університет харчових технологій).....	115

3. ІННОВАЦІЙНІ НАПРЯМИ РОЗВИТКУ АГРАРНОЇ СФЕРИ ЕКОНОМІКИ

3.1. Землекористування – основа інноваційного розвитку сільгоспдприємств (Банєва І.О., д.е.н., професор; Ганжа В.В., Миколаївський національний аграрний університет).....	121
3.2. Інноваційні засади розвитку аграрної сфери на регіональному рівні (Боліла С.Ю., к.е.г.н., доцент; Коваль С.В., к.е.н., доцент, Херсонський державний аграрний університет).....	126
3.3. Сучасний стан та тенденції формування інтелектуального капіталу в аграрному секторі (Корнійчук А. М., к.е.н., доцент; Коломієць Т. В., аспірант, Вінницький національний аграрний університет).....	131
3.4. Сучасні тенденції інвестування розвитку інтелектуального капіталу аграрної сфери (Смолій Л.В., к.е.н., Уманський національний університет садівництва).....	138
3.5. Визначення закономірностей та пріоритетів розвитку виробничо-господарського комплексу країни (Потишняк О.М., к. е. н., доцент, Національний університет кораблебудування ім. адм. Макарова).....	146
3.6. Методологічний підхід до проєктування і впровадження підсистеми моніторингу у системі стратегічного регулювання регіональної структури та територіальної організації суб'єктів агропродовольчої сфери (Ткаченко С.А., к.е.н., доцент, Вищий навчальний заклад «Міжнародний технологічний університет «Миколаївська політехніка»).....	154

частинами цілого. Виходячи з цього, організацію сільськогосподарського виробництва можна визначити, як комплекс заходів, спрямованих на раціональне поєднання процесів праці з матеріальними елементами виробництва в просторі і часі з метою раціонального використання виробничих ресурсів для створення таких видів продукції та надання послуг, які є конкурентоспроможними, найбільшою мірою задовольняють попит споживачів та дають підприємству певні прибутки¹²⁶.

Як стверджують Березівський П.С. та Михалюк Н.І. організація виробництва – це сукупність заходів раціональної побудови і ведення виробництва в аграрних формуваннях. В кінцевому підсумку все це веде до створення єдиного цілого в межах окремого підприємства. Отже, організація виробництва в аграрних формуваннях – це комплекс організаційно-економічних, технологічних і технічних заходів, спрямованих на раціональне використання трудових ресурсів, засобів і предметів праці та землі з метою одержання прибутку підприємством. “Організація виробництва в аграрних формуваннях” – це наука, яка вивчає закономірності раціональної побудови і ведення виробництва в них, вивчає способи поєднання праці із засобами виробництва і дає їм оцінку, що в кінцевому результаті сприяє підвищенню ефективності виробництва. Чітко налагоджена організація виробництва в аграрних формуваннях різних форм власності – це основа ефективності їх маркетингової діяльності¹²⁷.

В загальному вигляді взаємозв'язок основних категорій, понять і елементів теорії організації виробництва представлений схематично (рис. 5) і дозволяє інтегровано розглядати організацію виробництва як систему, кожна складова якої наповнена своїм містом і несе інформацію про механізм організації виробництва.

Отже, даний механізм працюватиме злагоджено, якщо всі аспекти організації (економічний, методологічний, технологічний) будуть розвиватися динамічно і узгоджено з основними законами, закономірностями та принципами теорії організації виробництва.

2.4. Ефективність використання земельних ресурсів України

Земельні ресурси є базовим природним ресурсом у складі економічного потенціалу держави. Навколо землі формуються водні та повітряні ресурси, рослинний та тваринний світ. У товщі землі нагромаджено корисні копалини. Найважливішою особливістю землі вважається те, що вона не є продуктом людської праці, як інші засоби виробництва. Земля є даром природи для людини. У процесі історичного розвитку мускульна енергія людини була замінена мускульною енергією тварини, остання механічною і електричною енергією двигунів, на зміну яким прийшла енергія атомна. Земля залишається незмінним засобом виробництва. Слід зазначити й ще одну особливість – територіальна обмеженість її – земельні фонди не можуть бути збільшені або створені знову.

У сільськогосподарському виробництві земля постає і як предмет праці, і як засіб

¹²⁶ Шкільов О. В. Організація виробництва і підприємницької діяльності в сільськогосподарських підприємствах / О. В. Шкільов. — К.: Урожай, 1997. — 336 с.

¹²⁷ Березівський П. С. Організація виробництва в аграрних формуваннях. Навчальний посібник. / П. С. Березівський, Н. І. Михалюк ; за ред. П. С. Березівського. — К.: Центр навчальної літератури, 2005. — 560 с.

виробництва. Діючи на землю, як на предмет праці, людина добивається підвищення родючості ґрунту, створюючи таким чином належні умови для збільшення виробництва сільськогосподарських продуктів з найменшими затратами праці і коштів.

Україна володіє значними земельними ресурсами, які сукупно складають майже 6% території Європи. Земельний фонд України характеризується високими біопродуктивними властивостями. Але сформована структура земельного фонду не є оптимальною (табл. 1). Найбільші площі сільськогосподарських угідь розташовані в Одеській, Дніпропетровській і Харківській областях, а найменші – в Чернівецькій, Закарпатській та Івано-Франківській. Найбільший обсяг орних земель має Дніпропетровська область, а найменший – Закарпатська.

За роки незалежності України площа сільськогосподарської землі номінально збільшилася на 701,2 тис. гектарів. Це опосередковано свідчить про продовження екстенсивного освоєння землі. В Україні сільськогосподарські землі становлять 70,8 %, у той же час у Європі цей показник у середньому складає 60 %, а у США – 36 %.

Номінальне розширення площі земельного фонду України означає необхідність врахування впливу вилучення з господарського обігу площ тимчасово окупованої території України, зокрема АРК Крим, де загальна площа сільськогосподарських земель становить 1267,6 тис. га, тобто майже 3% від загальної площі сільськогосподарських земель України.

Таблиця 1. Структура земельного фонду України

Основні види земельних угідь	Площа земель			
	На 1 січня 1991 року		На 1 січня 2015 року	
	всього, тис. га	% до загальної площі території України	всього, тис. га	% до загальної площі території України
Загальний земельний фонд	60354,8	100,0	60354,9	100,0
Сільськогосподарські землі	42030,3	69,6	42731,5	70,8
Ліси та інші лісовкриті площі	10221,5	17,0	10630,3	17,6
Забудовані землі	3469,6	5,7	2550,4	4,2
Води	2435,1	4,0	2426,4	4,0
Відкриті землі без рослинного покриву, або з особливим рослинним покривом	1314,5	2,2	1033,7	1,7
Відкриті заболочені землі	884,0	1,5	982,6	1,6

Джерело: складено за даними¹²⁸

Позитивною тенденцією є зростання частки земель під лісом на 0,6 в.п., або на 408,8 тис. гектарів. Хоча Україна і займає 8 місце в Європі (без урахування РФ) за площею та запасом лісу, але лісистість в нашій країні одна з найнижчих. Якщо ж

¹²⁸ Державна служба України з питань геодезії, картографії та кадастру. Офіційний веб-сайт [Електронний ресурс] – режим доступу: <http://land.gov.ua/zvitnist/110222-zemelnyi-fond-ukrainy-stanom-na-1-sichnia-2015-roku-ta-dynamika-yoho-zmin-v-porivnannii-z-danyimi-na-1-sichnia-2014-roku.html>

аналізувати економічне значення лісів, то хоч протягом останніх років перевищення обсягів пропозиції ліквідної деревини над внутрішнім споживанням дає змогу експортувати частину деревини та виробів з неї, але показники зовнішньої торгівлі масою з деревини, папером, картоном, свідчать, що є потенційні можливості нарощування їх власного виробництва із власної сировини. Постановою Кабінету Міністрів від 16 вересня 2009 року було затверджено Державну цільову програму «Ліси України» на 2010–2015 рр., відповідно до якої для досягнення оптимальної лісистості у державі планувалося створити 429,5 тис. га нових лісів на землях, які не були під лісом. Але впродовж періоду реалізації програми площа земель під лісами в Україні зросла лише на 29,2 тис. га. Головною проблемою для реалізації цього завдання стало визначення земель під заліснення. Отже, необхідно вдосконалити процедуру визначення та відведення землі під розширення площ лісових насаджень як з екологічною, так і з економічною метою.

За аналізований період значно скоротилася площа забудованих земель – на 919,2 тис. гектарів. Спричинило це ціла низка демографічних, екологічних та інших чинників. З мали України майже щотижня зникають села внаслідок погіршення демографічної кризи. Аварія на Чорнобильській АЕС зробила непридатними для проживання забруднені території. У структурі забудованих земель землі транспорту і зв'язку займають 496,7 тис. га (19,5%), промисловості – 224,1 тис. га (8,8%), землі під відкритими розробками, кар'єрами, шахтами та відповідними спорудами – 156,3 тис. га (6%). Відведення земельних ділянок для потреб цих галузей (а також енергетики) у 2,5–2,7 разу перевищують нормативи, прийняті у країнах Західної Європи¹²⁹.

Що стосується земель України під водними ресурсами, то впродовж останніх років спостерігається скорочення їх площ на 8,7 тис. га. Можна оцінити таку тенденцію як негативну, оскільки за запасами водних ресурсів з розрахунку на одного жителя Україна займає одне з останніх місць у Європі і належить до малозабезпечених країн. У маловодні роки на території України формується лише 52,4 км³/рік стоку, тобто на одну людину припадає близько 1 тис. м³ річкового стоку. За визначенням Європейської Економічної Комісії ООН держава, водні ресурси якої не перевищують 1,7 тис. куб. м на одну людину, вважається водонебезпеченою, а скорочення обсягу даних ресурсів зумовлене, насамперед, посиленням як глобального, так і локального техногенного навантаження.

Зменшилась упродовж останніх двадцяти чотирьох років площа відкритих земель без рослинного покриву, або з особливим рослинним покривом на 280,8 тис. гектарів. Ці території є перспективною базою розвитку зон природоохоронного (заповідники, національні парки тощо) та рекреаційного призначення (альпіністські та туристичні табори та маршрути, спортивні споруди тощо). З цієї точки зору, тенденція їх скорочення є негативною¹³⁰.

Структура сільськогосподарських угідь за роки незалежності зазнала істотних змін (табл. 2). Відбувається значне скорочення площі сільськогосподарських угідь, у т. ч. орних земель, які використовуються для виробництва товарної сільгосппродукції.

¹²⁹ Третяк А.М. Земельні ресурси України та їх використання /А.М. Третяк, Д.І. Бамбідра. – К.: ТОВ «ЦЗРУ», 2003. – 143 с., с. 16.

¹³⁰ Державна земельна політика в Україні: стан і стратегія розвитку// Національна безпека і оборона. – №3. – 2009. – 17 с. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://razumkov.org.ua/ukr/files/category_journal/NSD107_ukr_1.pdf

Якщо у 1990 р. у товарному сільськогосподарському виробництві використовувалося 33582,2 тис. га сільськогосподарських угідь, у 2010 р. – 32476,5 тис. га., то у 2014 р. – 32531,1 тис. га. Якщо врахувати, що у числі товаровиробників обліковуються створені за роки земельної реформи фермерські господарства, то товаровиробники дореформеного періоду втратили 1 млн. 51,1 тис. га ріллі.

Таблиця 2. Сільськогосподарські землі за видами основних сільськогосподарських угідь

Основні види земельних угідь та економічної діяльності	Площа земель			
	На 1 січня 1991 року		На 1 січня 2015 року	
	всього, тис. га	% до загальної площі с/г земель	всього, тис. га	% до загальної площі с/г земель
Сільськогосподарські землі	42030,3	100,0	42731,5	100,0
Сільськогосподарські угіддя	42030,3	100,0	41511,7	97,1
у тому числі:				
рілля	33582,2	79,9	32531,1	76,1
багаторічні насадження	5211,7	12,4	892,9	2,1
сіножаті	2185,6	5,2	2407,3	5,6
пасовища	1050,8	2,5	5441,0	12,7
перелоги	-	-	239,4	0,6
Інші сільськогосподарські землі	-	-	1219,8	2,8

Джерело: складено за даними Державної служби України з питань геодезії, картографії та кадастру

Варто відзначити, що ґрунтово-кліматичні умови більшості регіонів України сприятливі для ведення ефективного сільського господарства. Причому, на відміну від Західної Європи, у нас може ефективно функціонувати аграрний сектор за порівняно обмежених обсягів енергетичних ресурсів, техніки, добрив тощо. Наприклад, в Англії, Німеччині, Польщі, хоч там і вдосталь вологи протягом усього вегетаційного періоду і майже не буває посух, та ґрунт бідний, і тому необхідно вносити високі дози мінеральних та органічних добрив. У нашому ж Лісостепу і тим більше у Степу, на чорноземах, потрібно менше добрив, особливо в посушливі роки.

Фактична ж розораність території України становить 53,8%, чого немає в жодній країні світу. У порівнянні: у США цей показник – 27%, у Франції – 42%, у Німеччині – 33%. У середньому на одного жителя України припадає 0,71 га ріллі, в Європі – 0,25. За площею ріллі на душу населення Україна вітричі перевищує середньоевропейський показник¹³¹.

Такий показник розораності земель нашої держави обумовлений низкою чинників. Передусім це спадок колишньої радянської системи сільськогосподарського

¹³¹ Заблоцький Б.Ф. Розміщення продуктивних сил України: Національна макроекономіка : навч. посібн. / Б.Ф. Заблоцький. – К.: Академ-видав, 2003. – 368 с., с. 159.

виробництва, що ґрунтувалася на екстенсивній системі землеробства, по-друге, це високий рівень розвитку продуктивних сил, і останнє – практично уся територія України характеризується сприятливими ґрунтово-кліматичними умовами ведення сільського господарства.

Надмірне розширення площі ріллі, у тому числі на схилах, призвело до порушення екологічно збалансованого співвідношення сільськогосподарських угідь, лісів та водойм, що негативно позначилося на стійкості агроландшафтів і зумовило значне техногенне навантаження на сфосферу¹³².

За оперативними даними Держкомзему України, із загальної площі ріллі частка деградованої та малопродуктивної, використання якої є економічно неефективним та екологічно небезпечним, становить 1447,9 тис. га, або 4,4%. За дослідженнями українських учених, площа таких земель становить понад 19 % ріллі¹³³. У складі еродованих земель значну частину становлять землі із сильно- та середньозмитими ґрунтами.

Але продуктивність орних земель в Україні майже у 2 рази нижча, при значно більшій кількості сільського населення (32,2 проти 5,4 відсотка). Наприклад, якщо у Франції в 1999 р. було отримано 60 млн. т зерна, то в Україні – 24 млн.т. Данія, яка займає територію загальною площею 43 тис. км², з її п'ятимільйонним населенням виробляє у 4 рази більше продукції, ніж їй треба для власних потреб. При цьому у сільськогосподарському виробництві зайнято лише 2 відсотки працюючого населення. Це виразніше свідчить приклад Китаю, в якого орні землі, складаючи 2 відсотки світової площі, дозволяють прогодувати 22 відсотки населення світу.

Не сприяють покращенню якісного стану земель процеси концентрації у сільському господарстві. Агрохолдинги часто здійснюють процеси концентрації земель керуючись не економічною доцільністю, а в основному спекулятивним інтересом до земель сільгосппризначення, націленим на придбання прав на довгострокову оренду великих масивів з очікуванням (після скасування мораторію на купівлю-продаж земель) її розпродажу. Також цим структурам притаманне переважне виробництво монокультур, що не супроводжується внесенням органічних добрив, а також ведення високо інтенсивного виснажливого землеробства з порушенням вимог сівозмін та раціональної структури посівів, унаслідок чого стрімко погіршується стан сільськогосподарських угідь. Однак формування ефективного конкурентного середовища у цій сфері ускладнюється як зниженням ефекту масштабу, так і тією обставиною, що попит на кінцеві продукти харчування є нееластичним, тобто характеризується низькою чутливістю споживачів до зміни ціни на цей товар¹³⁴.

При розробці аграрної політики в Україні доцільно враховувати досвід ЄС щодо підтримки екологічно збалансованого розвитку землекористування в сільському господарстві. Так, Європейський Союз підтримує Програми розвитку місцевого сільського господарства (агроекологічні програми) від часу їх прийняття у рамках реформ Спільної сільськогосподарської політики. Вони стимулюють фермерів до активного захисту й охорони земель та навколишнього природного середовища.

¹³² Державна програма розвитку земельних відносин в Україні на 2006-2015 роки (проект) // Землевстрії і кадастр. – 2006. – №1. – С.100-128.

¹³³ Класифікація сільськогосподарських земель як наукова передумова їх екологічнобезпечного використання. – 2-ге вид., допов. / Д.С. Добряк, О.П. Канаш, Д.І. Бабміндра, І.А. Розумний. – К.: Урожай, 2009. – 464 с., с. 56.

¹³⁴ Смолій Л.В. Оцінка рівня концентрації та монополізації ринку цукру в Україні / Смолій Л.В. // Наука й економіка. – 2013. – Т. 2, Вип. 4. – С. 230-237.

Фермери добровільно беруть на себе агроекологічні зобов'язання на період не менше п'яти років, одержуючи фінансову допомогу. Остання трактується, як:

- компенсація за втрачений дохід з огляду на екстенсифікацію (виключення інтенсивних використання земель) рільництва;
- компенсація за додаткові витрати на агроекологічні заходи;
- премія, яка становить 20% суми витрачених доходів і витрат¹³⁵.

На сьогодні ж для багатьох господарів на землі в Україні найважливішим є одержання максимуму прибутку при мінімумі власних затрат без впровадження відповідних заходів щодо збереження і відтворення родючості ґрунтів.

Отже, країна має унікальні можливості завоювати гідне місце на світових продовольчих ринках завдяки поставкам екологічно чистої продукції, оскільки володіє близько 8 млн. га. відносно чистих земель¹³⁶. За підрахунками експертів, за раціональної структури землекористування та відповідного наукового і ресурсного забезпечення, вона здатна забезпечити продуктами харчування від 140 до 180 млн. осіб на рік¹³⁷, а на думку розробників Стратегії економічного і соціального розвитку України (2004–2015 роки) «Шляхом європейської інтеграції»¹³⁸ за оптимальної структури землекористування, відповідного рівня землеробства, держава здатна прогодувати 300–320 млн. осіб.).

Але незважаючи на високий потенціал українських земель, для аграрного виробництва цей ресурс ще не задіяний повною мірою. Для підвищення ефективності користування в Україні введено земельні платежі (податок на землю, орендна плата тощо). Вони відображають економічну суть землі як товару та нерухомості. Ця функція землі радикально змінювалася від заборони державою угод з землею до прийняття нового земельного законодавства, коли земля стає об'єктом ринкових відносин, тобто вона як товар підлягає купівлі та продажу.

2.5. Лізинг як альтернативне джерело фінансового забезпечення сільськогосподарських підприємств в умовах євроінтеграційних процесів

Подальший розвиток аграрного сектору економіки вимагає зваженого підходу до фінансування господарської діяльності сільськогосподарських підприємств. Нині, в Україні існують різноманітні джерела фінансування підприємств. У цьому контексті значним і суттєвим є вміння виокремити пріоритетне джерело, що зумовлює необхідність глибшого дослідження теоретичних, методичних і практичних питань задля розв'язання найбільшочіпких проблем аграрних підприємств, та забезпечення їх конкурентоспроможності на українському та світовому ринках.

Звісно, чистий прибуток є одним із головних джерел фінансування діяльності, але

¹³⁵ Формування сталого землекористування сільських територій: європейський досвід [Електронний ресурс] / А. М. Третяк, В. М. Другак // Землеустрій, кадастр і моніторинг земель. - 2013. - № 1-2. - С. 64-73.

¹³⁶ Кириленко І.Г. Актуальні питання ринку земель сільськогосподарського призначення / І.Г. Кириленко // Економіка АПК, 2009. - № 3. - С. 44-46.

¹³⁷ Юрченко А. Стан земельної політики в Україні / А. Юрченко // Державна земельна політика в Україні : матер. круглого столу «Стан і стратегія сучасної земельної політики в Україні» 21 травня 2009 року. - К.: Вид-во «Лібри», 2009. - С. 75-85., с. 75.

¹³⁸ Стратегія економічного і соціального розвитку України (2004-2015 роки) «Шляхом європейської інтеграції» / Авт. кол.: А.С. Гальчинський, В.М. Гегець та ін.; Нац. ін-т стратег. дослідж., Ін-т екон. прогнозування НАН України. - К.: ІВЦ Держкомстату України, 2004. - 416 с., с. 64.